

Dr OBREN BLAGOJEVIĆ, dopisni član SANU

RIKARDO U DJELIMA JUGOSLOVENSKIH GRAĐANSKIH EKONOMISTA

Kad je riječ o Rikardovom mjestu u istoriji jugoslovenske ekonomske misli, moramo, prije svega, podsjetiti na jednu veoma značajnu činjenicu. Naime, kao što smo to kazali jednom sličnom prilikom¹, ne samo u vrijeme pojave glavnog Rikardovog djela već i dugo nakon toga, narodi naše zemlje još uvijek su, najvećim dijelom, bili u ropstvu stranih zavojevača i vodili teške borbe za svoju nacionalnu slobodu i afirmaciju. Lako je onda razumjeti što su im mnoge tekovine nauke i kulture evropskih naroda na vlastitim nacionalnim jezicima dugo ostajale nedostupnim i što su se sa njima mogli upoznavati samo oni njihovi malobrojni sinovi koji su imali mogućnost i sreću da se školuju na stranim, evropskim univerzitetima. Tako se, između ostaloga, moglo dogoditi da je glavno Rikardovo, kao uostalom i glavno Smitovo, djelo na srpskohrvatskom jeziku ugledalo svijet tek prije četvrt vijeka, dok su njegova ostala djela i danas pristupačna samo na stranim jezicima.

Pri svem tome, može se reći da je Rikardova ekonomska misao, u svojim najbitnijim sastavnim dijelovima, našim naučnim ekonomskim krugovima postala poznata i poodavno i poširoko, i da je to njeno poznavanje, interpretiranje i ocjenjivanje raslo ukoliko je vrijeme više odmicalo a naša se ekonomska misao uopšte više razvijala. Istina, kod nas je, i u cjelini razvoja ekonomske misli, Rikardo dato manje mjesta nego Smitu, i to iz dva glavna razloga. Jedan je od njih u tome što je ne samo sama ekonomska misao kod Smita po predmetu šira, sveobuhvatna, cjelovita, već je on poznat i po svojim filozofskim, etičkim, političkim i drugim nazorima, dok se Rikardo ograničava na samu ekonomsku teoriju, pa i unutar nje samo na izvjestan broj, iako najvažnijih, problema. Drugi je u tome što su se, zahvaljujući pozna-

¹ Vidjeti naš rad *Adam Smit u istoriji ekonomske misli Srbije pre drugog svetskog rata*, Zbornik radova sa simpozijuma o Smitu, Beograd 1978.

tom Smitovom dualizmu u osnovnim pitanjima političke ekonomije, na njega mogli pozivati i njegove stavove prihvatati ne samo ortodoksne pristalice klasične škole već i drugi, ponekad sasvim oprečni, pravci ekonomske misli, dok je, tako reći, cijela naša građanska ekonomska istorija i kritika manje-više jasno uvidala da Rikardova misao vodi pravo u marksizam, pa mu je, i pored svih priznanja njegovom geniju, bila i naklonjena manje nego marksistička.

Takođe se uopšteno može konstatovati da u našoj građansko-ekonomskoj literaturi ni čitava Rikardova ekonomska misao nije podjednako tretirana. Najviše je pažnje poklonjeno njegovoj teoriji vrijednosti i teoriji zemljišne rente, pa i najamnine, a u manjoj mjeri teorijama: uporednih troškova, realizacije, novca, poreza, profita.

Razumije se da se ne može ni misliti o tome da se u jednom kratkom referatu pruži potpuna, cjelovita slika o mjestu čitavog Rikarda i u čitavoj našoj građanskoekonomskoj misli. Moramo se, naprotiv, ograničiti sa obje strane: uzećemo u obzir, s jedne strane, samo najvažnije Rikardove ekonomske teorije a, sa druge, samo istaknutije predstavnike naše građanskoekonomske misli koji su ih tretirali. Pri tom smo se, između raznih mogućih pristupa, odlučili za onaj uglavnom hronološki², ne samo zato što je i nauka u čijim se okvirima razmatra ovo pitanje ekonomsko-istorijska već i zato što ćemo na taj način, po našem mišljenju, i u ovom konkretnom slučaju najbolje odgovoriti postavljenom zadatku.

a) Već tokom druge polovine prošloga vijeka na Rikardovu ekonomsku misao obratio je pažnju niz srpskih i hrvatskih ekonomskih pisaca, pa su je neki među njima, manje ili više opširno i tretirali.

1. Pisac prve političke ekonomije u Srbiji³, profesor tzv. državnih nauka u Liceju Kneževine *Kosta Cukić* pominje Rikarda među malim brojem ljudi zaslužnih već za sam nastanak političke ekonomije, a u spisku literature iz oblasti ove nauke navodi i Rikardova *Nadžela*. Izlažući, pak, osnovne karakteristike »industrijalne, antropokratske ili Smitove sisteme«, kako sve naziva klasičnu ekonomiju, Cukić u njenim okvirima, iako tu izričito ne pominje Rikarda, izlaže i njegove glavne ekonomskonaučne principe. Među njima su i ovi: rad kao izvor i mjerilo vrijednosti dobara; zavisnost njegove proizvodnosti od podjele rada i upotrebe kapitala; proizvodne su sve ljudske privredne djelatnosti, a ne samo poljoprivreda, pa država treba podjednako i da ih tretira; slobodna utakmica najbolji je faktor određivanja cijena, zadovoljavanje čovjekovih potreba i podsticanja na rad i aktivnost; vlada ne treba da se miješa u ekonomske odnose, osim u cilju uklanjanja prepreka ljudskoj radinosti; posebno, država ne treba da se sama bavi nikakvom privrednom aktivnošću, pa i njeni prihodi treba

² Kao kriterij za vremensko lociranje pojedinih autora o kojima će biti riječi, ovdje je uzeta godina publikovanja njihovih glavnih djela u kojima se govori o Rikardu.

³ Kosta Cukić, *Državna ekonomija*, I-III, Beograd 1851—1862.

da se formiraju isključivo od privatnih prihoda njenih građana, tj. u obliku poreza. Kao što se vidi, Cukić se u svom osvrtu na Rikarda zadržava, gotovo isključivo, na opštim liberalnim načelima klasične škole.

2. Drugi istaknutiji srpski ekonomist, *Čedomilj Mijatović*, u djelu posvećenom političkoj ekonomiji⁴, pominje Rikarda samo uzgred, ovdje-ondje, na nekoliko mesta. Slično čini i u svom djelu posvećenom nauci o finansijama⁵. Tamo ga, pored Mila, ističe kao čovjeka koji je pojedina finansijskonaučna pitanja pokrenuta od Smi- ta razvijao dalje, ali mu zamjera što se ograničio samo na poreze, i to samo s narodnoekonomskoga gledišta, to jest sa gledišta kako porez utiče na cijenu dobara i proizvodnju uopšte. Ipak se i iz ono malo riječi koje je posvetio Rikardu jasno može uočiti negativan stav prema njemu jednog tako izrazito klasno orijentisanog ekonomiste i političara, kakav je bio Mijatović.

3. Dvije decenije kasnije, hrvatski ekonomist *Blaž Lorković*, u svojim *Počelima*⁶ navodi Rikarda kao temeljitog poznavaoa nauke gospodarske, koji »izdaje na glas napose svojom naukom o renti zemljišnoj, o bankah, o plaći rada itd.«⁷. Lorković opširno izlaže Rikardovu teoriju rente, definišući je, po njemu, kao »onaj deo plodnina koji se plaća vlasniku zemlje za porabu prvobitnih i neuništivih prirodnih sila zemljišta«⁸. Izlažući, pak, njegovo učenje o najamnini, ističe da ga »jedni obasušer pretjeranom hvalom, a drugi ga isto toliko kude. Pohlepni preduzetnici njime hoće da opravdaju često nemilo nastojanje da što više iscrpu snagu radnika na svoju korist. Nu, toga u njem neće naći tko ga pomno čita; ali ne ima u njem ni onoga što socijaliste, Marx, Lassale, Rodbertus i drugi vide, naime neki gvozdeni i nesmiljeni zakon o plaći za rad«⁹. Sam je smatrao da Rikardova teorija najamnine nije donijela ništa preko onoga što su bili iznijeli još Tirgo i drugi ekonomisti.

4. Četiri godine docnije, *Milić Radovanović* je već samo svoje pristupno predavanje¹⁰ na Velikoj školi u Beogradu posvetio temeljnoj kritici tzv. stare škole u ekonomskoj nauci i protivstavljao joj tzv. novu školu, u stvari vulgarnu ekonomiju njemačkih historičara ili Kerija. Smatrajući Maltusovu teoriju stanovništva i Rikardovu teoriju rente kao dva najjača stuba stare škole, koji, uostalom, stoje u najtješnjoj međusobnoj vezi i koji se uzajamno podupiru, Radova-

⁴ Čedomilj Mijatović, *Izvod iz političke ekonomike*, Beograd 1867.

⁵ Čedomilj Mijatović, *Nauka o državnom gazdinstvu ili nauka o financiji*, Beograd 1869.

⁶ Dr Blaž Lorković, *Počela političke ekonomije ili nauka općega gospodarstva*, Zagreb, 1889.

⁷ *Počela*, str. 299.

⁸ Isto, str. 221.

⁹ Isto, str. 230.

¹⁰ Milić Radovanović, *Stara i nova škola u ekonomskoj nauci*, Beograd 1893.

nović, prije svega, izlaže kritici tu Rikardovu teoriju. Pošto je reprodukovao poznato Rikardovo shvatanje da zemljišna renta nije element cijene već njena posljedica i da renta raste zbog sve veće skupoće proizvoda sa sve slabijih zemljišnih parcela, on piše da »Rikardo time odriče sam zakon progressa. Što društvo više napreduje u razviku, što čovek više ovladauje prirodom, što su jače produktivne snage, sredstva za život bivaju jeftinija, čovek do njih lakše dolazi. U to je verovao Adam Smit kad je izneo svoju harmoniju interesa u društvu... Rezultati do kojih Rikardo dolazi stoje u najočiglednijoj opreci sa stvarnošću«¹¹.

Jednako bezrezervno Radovanović kritikuje i Rikardovu teoriju najamnine. Ističući da Rikardo, u stvari, svodi najamninu na fatalni minimum za egzistenciju radnika, on iznosi shvatanje da je takav stav u potpunoj protivrječnosti sa istorijom najamnine i sadašnjom stvarnošću. Pri tom Radovanović ukazuje naročito na negativne društvene, u stvari klasne građanske, konsekvence Rikardove teorije, mnogo više nego na njeno čisto ekonomskoteorijsko značenje.

Među svim građanskim ekonomistima njegova je kritika Rikardove ekonomske misli uopšte i klasno najizrazitija. Da to pokažemo, biće dovoljno ako navedemo ma i samo ovaj kratak navod iz njegovog pristupnog predavanja: »Učenje Rikardovo bilo je u svakom pogledu kobno po dalji razvitak naše nauke. Njegova teorija vrednosti, po kojoj se... uzima da je rad izvor i merilo vrednosti, posluži za polaznu tačku socijalistima u njihovim zahtevima poboljšanja radničkog položaja, jer oni iz toga izvedoše da je radnik tvorac svekolikog bogatstva, pa po tome treba da ima i najveći udeo u proizvodnji dobara. S druge strane, njegova teorija najamnine, po kojoj se radniku određuje najmanji udeo, dade im opravdana povoda da iz osnova napadnu celu mančestersku školu«¹².

5. Jedan od najistaknutijih srpskih građanskih ekonomista, radikalni prvak, pa jedno vrijeme i predsjednik vlade, *Mihailo Vujić*, u prvoj knjizi svog i inače obimnog, trotomnog djela¹³ posvetio je Rikardu 5 strana, pored toga što ga, ovim ili onim povodom, kroz sve tri knjige pominje mnogo puta. Iako, možda, manje oštro i manje klasno izrazito, ipak ne manje suštinski i svestrano nego Radovanović, Rikarda kritikuje i Vujić. Za njega je Rikardo »drugi poglaviti tvorac individualističke liberalne ingleske ekonomske škole nakon Smita« i čovjek koga naziva ekonomskim Hegelom. U njemu vidi »čistog pobornika industrijsko-kapitalističke, novčane klase u borbi protivu ingleske aristokratije na kraju XIX stoleća«¹⁴.

U pojedinostima, Vujić se najprije osvrće na Rikardov metod. Smatra ga pravim majstorom apstraktnog i deduktivnog metoda, ali, na žalost, takvog koji ga je sasvim skrenuo s puta stvarnosti. Svojim

¹¹ Milić Radovanović, navedeni rad, str. 22.

¹² Isto, str. 23.

¹³ Dr Mihailo Vujić, *Načela narodne ekonomije*, I-III, Beograd 1895—1898.

¹⁴ *Načela narodne ekonomije*, knj. I, str. 126.

i inače brilijantnim stilom, on piše da je »Rikardo zasenuo svetu oči svojim logičnim sjajnim dedukcijama, koje su, međutim, na kraju krajeva izgubile bile svaki dodir s javama života«. On i uopšte smatra da metod deduktivnog izvođenja rijetko kad donosi ploda, naročito u ekonomskim naukama, koje se ni za trenutak ne smiju odvajati od prirode i života.

Polaznom tačkom čitave Rikardove ekonomske misli Vujić smatra njegovu teoriju vrijednosti, čije mu je rješenje bilo neophodno za raspravljanje centralne problematike kojom se bavio, problema raspodjele. Vujić, prije svega, ističe da za Rikarda korisnost nikako nije mjerilo prometne vrijednosti, mada je njezin bitan uslov. Vrijednost ima dva alternativna izvora: rijetkost, kod onih dobara koja se radom ne mogu umnožavati, i ljudski rad, kod svih ostalih dobara. Pošto je, međutim, broj onih prvih vrlo ograničen, može se reći da je gotovo isključivo mjerilo vrijednosti po Rikardu rad.

Vujić opširno izlaže i Rikardovu teoriju diferencijalne rente, dovodeći je u vezu s množenjem stanovništva i nužnošću da se, zbog toga, u obradu uzimaju sve lošija zemljišta, odnosno da se u ista zemljišta ulaže sve više rada i kapitala. Ovu Rikardovu teoriju Vujić smatra karakterističnim izrazom prilika u samoj Engleskoj, toj tipičnoj zemlji lendlordova i zakupaca, pa kao takvu nerealnom i neprimenljivom za ostali svijet. U tom pogledu poziva se na Lista i Kerija, od kojih je prvi pisao: »da je Rikardo samo do Kanade otišao, on bi se u svakoj dolini i na svakom brežuljku uverio da je njegova teorija na pesku ozidana«¹⁵, a drugi isticao: »Ma koliko da je zemlja prostorom ograničena, opet usavršavanje metode i sredstava pri obdelavanju zemlje nadoknađuju sve više tu ograničenost«¹⁶. Sam je, pak, u istom duhu, pisao kako bi, da Rikardova teorija odgovara istini, bilo potrebno ne samo da su sve ziratne zemlje kulturnoga svijeta doista obrađene već još i to da je dostignut i krajnji stepen moguće produktivnosti, a međutim, ne stoji ni jedno ni drugo¹⁷.

Prikazujući Rikardovu teoriju najamnine, Vujić kod njega zapaža razlikovanje prirodne i pijačne vrijednosti rada, od kojih prva predstavlja minimum sredstava za život radnika, a druga dolazi do izražaja na tržištu, pod uticajem konkurencije među radnicima, koja cijenu rada opet drži na minimumu. Kritikujući tu teoriju, naziva je »gvozdenim i surovim Rikardovim zakonom najamnice, koji je Lasal onako žudno prihvatio bio«¹⁸.

Treći elemenat Rikardove teorije raspodjele, profit, zavisi, po Vujiću, od dva prethodna. Pošto, pak, i renta i najamnina imaju tendenciju povećavanja, profit mora opadati. Tako je, zaključuje on, u očima Rikarda, tog ekonomskog Bajrona, slika budućnosti svijeta veoma pesimistička.

¹⁵ Isto, str. 143.

¹⁶ Isto, str. 150.

¹⁷ Isto djelo, knjiga III, str. 41.

¹⁸ Isto djelo, knjiga II, str. 252.

Pomenimo, najzad, da je Vujić jedan od rijetkih među našim građanskim ekonomistima uopšte koji se dotiču i Rikardove teorije novca. U tom pogledu on ga, s pravom, smatra izrazitim predstavnikom tzv. bulionista ili Currency principle, tj. onih koji su odlučno bili za puno metalno pokriće banknota, nasuprot pristalicama tzv. bankovnog principa (Banking principle), koji su banknote smatrali samo kreditnim zastupnicima novca.

Kao i Radovanović, pa i gotovo svi naši drugi građanski ekonomisti, i Vujić je ogorčen na Rikarda, naročito zbog krajnjih klasnih konsekvencija njegove ekonomske teorije u cjelini. To se vidi iz ovih njegovih zaključnih riječi: »Ovako učenje beše taman kao poručeno došlo tadašnjoj pojavi socijalističke kritike, koja je iz njega sa istom logičnom konsekvencijom izvela posle i ove dalje zaključke: da suvremeno društveno stanje mora da je u osnovi svojoj skroz nepravedno, kad je uistini rad jedini izvor i merilo svekolike vrednosti, a ovamo pod pritiskom aproprijacije (monopola najbolje zemlje) radnik mora da spada na najamnicu svedenu na minimum opstanka«¹⁹.

6. Među svima jugoslovenskim ekonomistima, međutim, niko nije Rikardu posvetio toliko pažnje i prostora, niko tako dobro poznavao njegovo cjelovito ekonomsko djelo, niti mu dao tako objektivnu i visoku ocjenu kao *Vladimir Jovanović*. Na žalost, taj njegov stav, kao i uopšte najveći dio njegovih spisa iz oblasti razvitka ekonomske misli, ostalo je i do današnjeg dana u rukopisima. Samo u jednom od njih²⁰ Jovanović je posvetio Rikardu punih 10 strana svog gusto pisanog sitnog rukopisa, pored toga što o njemu govori i u nizu svojih drugih spisa.

Pošto je detaljno izložio njegov životni put i bibliografiju svih njegovih radova, Jovanović ističe visoko uvažavanje koje je Rikardo imao još za života. »Sa njegovih značajnih spisa, sa njegove izvrsnosti u poslovima svoga poziva, sa njegovog velikog bogatstva, koje se cenilo na više miliona funti, sa nezavisnosti njegovog duha i karaktera, Rikardo je visoko uvažavan u Engleskoj«²¹. U oblasti same ekonomske nauke on ističe Rikardovu dosljednost, tako reći matematičku tačnost i apstraktnost njegovog naučnog metoda, zatim njegov od Smita prihvaćeni apsolutni liberalizam, individualizam i kosmopolitizam.

Jovanović je podrobno prikazao Rikardovu teoriju vrijednosti, iznoseći pri tom i njegovu prepisku s Maltusom, Mak-Kulohom i drugim prijateljima, prepisku kojom dokazuje tezu da se Rikardova teorija radne vrijednosti, u stvari, identifikuje s teorijom troškova proizvodnje. Svoj sud o ovoj Rikardovoj teoriji Jovanović zaključuje riječima da su »Rikardo, kao i svi potonji pisci koji su teoriju o

¹⁹ Isto djelo, knjiga I, str. 131.

²⁰ Vladimir Jovanović, *Pokret ekonomske misli od starog do novog veka, uključivo*, rukopis, Istorijski arhiv Beograd.

²¹ *Pokret ekonomske misli*, str. 132.

vrednosti osnivali na radu, prećutno morali pretpostavljati i uticaj zakona ponude i tražnje, da bi svoju teoriju prilagodili faktima«²².

Najviše prostora, međutim, Jovanović je posvetio Rikardovoj teoriji raspodjele, a unutar ove njegovoj teoriji zemljišne rente. On podvlači da je Rikardova zasluga ovdje naročito u tome što je istakao misao da je potrebno utvrditi kako se raspodjela izvodi i po kojim se zakonima određuje svaki udio u njoj. To je, pak, utoliko teže što prirodni zakoni na koje se pozivao Rikardo nijesu onako uočljivi kao pisani ljudski zakoni i što se isti oni činiooci koji u proizvodnji učestvuju složno, u raspodjeli međusobno protivstavljaju.

Izlažući Rikardovu teoriju rente, Jovanović se najprije osvrće na njegovu kritiku odgovarajuće fiziokratske, Smitove i Maltusove teorije, a zatim u svima pojedinostima i vjerno prikazuje samu njegovu teoriju. Pri tom daje niz karakterističnih citata iz samog Rikarda: »Plaća se prirodi za njen rad, ne zato što bi ona činila mnogo nego sa razloga što ona čini malo«; »Retkost relativno najplodnijih zemljišta jeste izvor rente«; »Renta je jedino tvorevina vrednosti, a nije tvorevina bogatstva«. Braneći Rikarda zbog osude mnogih ekonomista, zbog njegovog navodnog pesimizma u odnosu na budućnost, Jovanović, naprotiv, ukazuje na njegovu vjeru u moć nauke i navodi ove njegove riječi: »Zemlje koje se sad kultiviraju mnogo su, istina, mršavije nego što su bile one koje su kultivirane pre nekoliko stoleća; ali ko bi mogao sumnjati da sadašnja količina proizvoda nadmaša mnogo onu prošlih vremena«²³. On takođe pobija prigovore koje su dali Keri i Bastija protiv Rikardove teorije, a i njihove vlastite stavove, pa zaključuje ovako: »Teorija ta (Rikardova — O. B.) ostaće u važnosti sve dokle se ne bi uspjelo da se naučnim izumetcima i pronalascima savladaju smetnje koje ograničavaju poljoprivrednu proizvodnju«²⁴.

Jovanović je interpretirao i druga dva elementa Rikardove teorije raspodjele: najamninu i profit. Prva, izražena u novcu, treba da raste u istoj srazmjeri u kojoj rastu i cijene sredstava za život, ali je, kaže Jovanović, Rikardo i sam sumnjao u taj rast, pošto će se broj radnika povećavati brže nego tražnja rada. Što se tiče profita, Jovanović je smatrao da Rikardovo mišljenje nije sasvim tačno, jer nije pravilno cijenio odnos između profita, s jedne, i kamate, pa i najamnine, s druge strane. Tim povodom, međutim, treba reći da je Jovanović ukazivao i na Rikardovo uviđanje suprotnosti interesa radnika i kapitalista, suprotnosti zasnovane upravo na razlici njihovih ekonomskih interesa.

Jovanović hvali Rikarda i zbog njegove velike zasluge za razvitak teorije međunarodne trgovine i međunarodnog platnog prometa, i navodi niz njegovih misli iz te oblasti. Takođe iznosi njegove principe iz oblasti novčanog optičaja i njegovo poznato stanovište, suprotno

²² Isto, str. 137.

²³ Isto, str. 138.

²⁴ Isto, str. 139.

kasnijim ekonomistima liberalne škole, da količinu novčanica u prometu treba održavati na nivou vrijednosti one novčane gotovine koju predstavljaju.

Pošto nam ograničenost prostora ne dozvoljava da se više zadržavamo na Jovanovićevim mislima o Rikardu, ovdje ćemo, opet samo djelimično, iznijeti njegovu zaključnu misao: »Realistička i istorijska škola prebacuju Rikardu da je zaveo nauku na apstraktne puteve, bez izlaza. Kao pisac, Rikardo nije bio na glasu kao Smit. Njegov glavni spis napisan je bez plana... Metoda mu je hipotetična... Nu, ta apstraktna metoda dala je nauci duži pokret i danas se obnavlja u matematičkoj školi političke ekonomije. Stil mu je bio nejasan, ali to nije smetalo veličini njegovog moćnog duha. Marksizam i suvremeni socijalizam podupiru se na njegovu teoriju o vrednosti. U raspravama o ulozi banaka koje izdaju novčanice i o međunarodnoj trgovini njemu se i danas priznaje prvenstvo. Svojim zaslugama za nauku on je moćno uticao na duhove. Posle Adama Smita njegovo ime bilo je najčuvenije u političko-ekonomskom svetu«²⁵.

b) Iz perioda koji zahvata prve dvije decenije ovoga vijeka ovdje ćemo se, ukratko, osvrnuti na dva slovenačka i dva hrvatska ekonomista, koji su se, u manjem ili većem opsegu, doticali i Rikardove ekonomske misli.

1. Po vremenu prvi među njima bio je poznati slovenački sveštenik, političar i zadružni radnik *Janez ev. Krek*. U trećoj svesci svojih *Izabranih spisa*²⁶, koja se inače odnosi na socijalizam, on se, uzgredno, dotiče i Rikarda, što je već samo za sebe simptomatično za njegovo mišljenje o istom. Iako njegovu biografiju navodi samo ukratko, Krek nije propustio da istakne njegovo jevrejsko porijeklo. Pa i inače, iz oblasti njegove ekonomske misli navodi one teorije, odnosno njihove dijelove koji ga prikazuju kao mislioca koji je utro put socijalizmu. Tako je po Kreku, svojom teorijom radne vrijednosti, Rikardo podstakao socijaliste da iz nje, odnosno iz činjenice što sve počiva na radu, izvuku i sve dalje konsekvencije. Isto tako je po Kreku Rikardo tvorac famoznog gvozdenog zakona najamnice, po kome je radnik u postojećem poretku osuđen isključivo na egzistencijalni minimum. Krek, u stvari, pored Smita, misli i na Rikarda i u svojoj principijelnoj kritici čitave klasične škole, njenog filozofskog materijalizma i ekonomskog individualizma.

2. Veoma sličan odnos prema Rikardu imao je i drugi poznati slovenački teološki i filozofski pisac, profesor Univerziteta u Ljubljani, *Aleš Ušeničnik*. U svojoj *Sociologiji*²⁷ on se na njega osvrće više puta, uglavnom u vezi sa svojom kritikom liberalizma. Prizna-

²⁵ Isto, str. 141—142.

²⁶ Dr Janez ev. Krek, *Izabrani spisi*, III svezek, *Socijalizem*, iz 1901. godine, Ljubljana 1925.

²⁷ Dr Aleš Ušeničnik, *Sociologija*, Ljubljana 1910, Založna katoliška bukvarna.

vajući ovome zasluge za oslobođenje čovjeka i za nagomilavanje društvenog bogatstva, on mu, međutim, pripisuje i mnoga zla. Čovjeku je cilj vječni život, a ne uživanje u robama, kaže on. Isto tako, čovjek je socijalno biće, pa mora da živi u društvu, a ne kao izolovana individua. Etički zakoni važe i u privrednim odnosima, a srećan je život tamo gdje vlada socijalna pravda, a ne materijalno izobilje.

Samog Rikarda Ušeničnik smatra jednim od najistaknutijih nastavljača Smitove misli, koji je, između ostaloga, naročito razvio njegovu radnu teoriju vrijednosti. Ovu je kasnije Marks, preko Tompsona, i uzeo za podlogu svoje kritike kapitalizma. Rikardo je, po Ušeničniku, isto kao i po Kreku, autor famoznog gvođenog zakona najamnine, koji je kasnije, kao *ehernes Lohngesetz*, Lasal upotrijebio kao argumenat u prilog socijalizma.

3. Dosta pažnje poklonio je Rikardu i hrvatski ekonomist profesor Univerziteta u Zagrebu *Fran Milobar*. U svojim *Izabranim poglavljima iz narodnog gospodarstva*²⁸ on opširno izlaže Rikardovu teoriju zemljišne rente, a smatra ga glasovitim i po željeznom zakonu radničke plaće, kome, međutim, posvećuje manje pažnje. Milobar ističe da po Rikardu »količina i vrijednost prihoda mnogo zavisi o zemljištu, a ne o kapitalu niti o radu, jer ovo dvoje može biti jednako na dva ili tri zemljišta, pa ipak je prihod dvostruk i trostruk na jednako velikom komadu zemljišta. A upravo ova razlika što zavisi o zemljištu zove se zemljišna renta²⁹. Milobar takođe ističe da po Rikardu sama zemljišna renta zavisi od vrijednosti proizvoda, te da sve što obara ovu vrijednost obara i rentu, a naprotiv sve što im diže cijenu podiže i visinu rente. Ipak je najvjerniji saveznik rente množenje stanovništva. Fizički, renta je posljedica osobitih svojstava nekog zemljišta; pravno, ona je posljedica privatnog vlasništva zemlje.

Rikardovu teoriju najamnine Milobar tumači tako kao da po njemu »opstoji u narodnom gospodarstvu stanovita količina kapitala (Fonds) koji je određen za radničku nadnicu. Prema tomu, zaključivao je Rikardo da radnička nadnica zavisi s jedne strane o veličini toga fonda a s druge o dnevnoj potrebi radnika«³⁰. Po Milobaru, na tu Rikardovu teoriju najamnine nadovezao je Tomas Maltus svoju još drastičniju teoriju o množenju stanovništva. Profit, pak, kapitala po Rikardu zavisi od rente i najamnine, pa pošto ove posljednje imaju tendenciju rasta »to će kapitalistički kamatnjak sve to većma padati«.

4. Rikardovu teoriju vrijednosti posebno je obrađivao i hrvatski ekonomist *Branislav Dimitrijević* u jednom svom radu³¹, posvećenom isključivo pitanju vrijednosti. On najprije konstatuje da je za Rikarda

²⁸ Dr Fran Milobar, *Izabrana poglavlja iz narodnog gospodarstva*, I svezak Opći dio, II svezak Posebni dio, Zagreb 1902.

²⁹ Navedeno djelo, I, str. 214.

³⁰ Isto, I, str. 70.

³¹ Dr Branislav Dimitrijević, *Osnovni problem vrijednosti u svijetlu moderne znanosti; Kritičko-genetičko razmatranje*, Mjesečnik Pravnčkog društva, Zagreb 1909.

korisnost, istina, bitan uslov prometne vrijednosti, ali joj nije i mjerilo, pa iz samih Rikardovih *Načela* citira ovaj pasus o tome: »Svaki ima u sebi mjerilo po kome cijeni vrijednost svojih užitaka. Ali ovo je mjerilo tako različito kao ljudski karakter . . . Neko će nastaviti piti istu količinu vina ako cijena boce skoči i na tri šilinga, dočim će rađe užitak vina napuštiti nego platiti 4 šilinga. Drugi će rado 4 platiti, ali neće htjeti 5 dati«³².

Dimitrijević zatim izlaže dva poznata Rikardova mjerila vrijednosti: rijetkost i utrošeni rad, pobijajući pri tom mišljenje Cukerkandla da se kod njega radi ne o dva već o tri načina utvrđivanja vrijednosti. Vrijednost dobara koja se ne mogu reprodukovati potpuno je nezavisna od količine na njih utrošenog rada, a mijenja se jedino prema stepenu bogatstva i naklonosti onih koji ih žele imati. Prometna, pak, vrijednost svih ostalih dobara mjeri se količinom rada koja se mora utrošiti na njihovu proizvodnju, ali pri tom nije mjerodavna manja količina rada, utrošenog pod najpovoljnijim okolnostima ili od strane onih koji raspoložu izuzetnom spretnošću u proizvodnji, već veća količina rada, koju troše oni koji takvom spretnošću ne raspoložu a proizvodnju nastavljaju i pod najnepovoljnijim uslovima. Po Dimitrijeviću je, međutim, za Rikarda količina rada »samo filozofsko ishodište«, jer i on, u stvari, prihvata Smitovu teoriju troškova proizvodnje, s tim što iz njih eliminiše rentu. Pri tom dobit od kapitala, kao element troškova proizvodnje mjerodavan za visinu cijena, djeluje modifikujuće i na sam zakon po kome se dobra razmjenjuju srazmjerno u njima sadržanoj količini rada. U uslovima, naime, kad postoji kapital i dobit od kapitala, nužna je posljedica konkurencije i tendencije za izjednačavanjem dobiti da se ova ravnā po količini i trajanju upotrebe kapitala, pa se utoliko modifikuje i pravilo o razmjeni proizvoda prema količini utrošenog rada.

Dimitrijević je, međutim, branio Rikardovu i uopšte objektivističku teoriju vrijednosti od subjektivističkih kritika. Pri tom on, pobijajući jednu Bem-Baverkovu primjedbu, pravilno konstatuje da je kod Rikarda »srazmjera količina rada temeljni princip, kapitalistička dobit je . . . modifikujući princip«³³. Rad klasičara nije bio uzaludan, zaključuje Dimitrijević. On je i danas dio i temelj naše teorije. I sama socijalistička teorija vrijednosti Rodbertusa i Marksa čedo je klasične teorije i stoji u središtu čitavog njihovog sistema.

U vezi s teorijom vrijednosti, Dimitrijević se osvrnuo i na Rikardovu teoriju rente, pravilno smatrajući ovu drugu samo logičnim produženjem prve. On je branio i ovu Rikardovu teoriju od kritika što su ih upućivali Keri, Bastija, Rodbertus i drugi, i tim povodom pravilno pisao da je »pitanje istorijskog tečaja naseljavanja i obdjelavanja za jezgro same ove (Rikardove teorije rente — O. B.) teorije posve irelevantno«³⁴.

³² Dr Branislav Dimitrijević, navedeni rad, str. 328.

³³ Isto, str. 241.

³⁴ Isto, str. 238

Najzad, zamjerajući Rikardu što nije dao dublju analizu i obražloženje profita, Dimitrijević izlaže u njegovu teoriju najamnine, čiju polaznu tačku nalazi u Maltusovoj teoriji populacije. Citirajući Rikardovu misao da se cijena rada, kao i cijena svih drugih dobara, ravna po utrošku rada i navodeći njegovu podjelu najamnine na prirodnu i tržišnu, Dimitrijević posebno ističe da onu prvu Rikardo nikako nije smatrao nepromenljivom, već da se i ona vremenom mijenja i u istoj zemlji, a da je u raznim zemljama, zavisno od običaja i navika u narodu i drugih faktora, u stvari, vrlo različita.

Već iz ovog kratkog osvrtta može se vidjeti da Dimitrijević, pored Vladimira Jovanovića, spada u one jugoslovenske građanske ekonomiste prije prvog svjetskog rata koji su Rikarda ponajbolje shvatili i koji su prema njemu bili najobjektivniji i najpravedniji.

v) Između dva svjetska rata, kad je razvoj ekonomske misli kod nas došao do šireg izražaja, postalo je mnogo šire i mjesto Davida Rikarda. Njegova ekonomska teorija izučavala se na katedrama ekonomskih i pravnih fakulteta sva tri naša ondašnja univerzitetska centra, a njegova ekonomska misao, prihvatana ili osporavana, nalazila je svoje mjesto ne samo u udžbenicima tzv. narodne ekonomije već i u izvjesnim ekonomskim časopisima. Literatura o njemu postala je mnogo bogatija nego prije, što i nas prinudava da se u ovom kratkom referatu ograničimo na još uži izbor. U osnovi i dalje slijedeći hronološki red, ovdje ćemo se, jedno za drugim, osvrnuti na grupu pisaca iz dvadesetih a zatim grupu iz tridesetih godina.

v₁) 1. Idući tim redom, najprije se sretamo sa poznatim ekonomskim i finansijskim piscem u toku okupacije Nedićevim ministrom *Miloradom Nedeljkovićem*. U svom glavnom i veoma obimnom ekonomskoteorijskom djelu³⁵ on je Rikardu posvetio dosta pažnje, kritički interpretirajući njegovu teoriju radne vrijednosti i sva tri elementa njegove teorije raspodjele. Pri tom smatra da je Rikardo, što se tiče prve, dalje razvio Smitovu teoriju, pa da su je kao takvu akceptirali Marks i Rodbertus. On je, međutim, smatrao da je Rikardo, budući prinuđen da prizna djejestvo razlika u organskom sastavu kapitala i u dužini vremena proizvodnje, što utiče na visinu profita, a preko njega i na cijenu robe, u stvari, odstupio od svog prvobitnog principa da prometna vrijednost zavisi od količine rada utrošenog u proizvodnji, čime je samo dokazao neodrživost čitave radne teorije vrijednosti.

Slično mišljenje izražava Nedeljković i o Rikardovoj teoriji rente, čiji primat, uostalom, pripisuje Andersonu, Maltusu i Vestu, dok ju je Rikardo samo razradio i najizrazitije formulisao. Navodi mišljenje Žida da je ova Rikardova teorija »sad samo jedna ruševina«, i ono Šumpeterovo, da joj je vrijednost za političku ekonomiju mala. Sam smatra da je ova Rikardova teorija imala mnogo pristalica u nauci. ali da se sada sve većma napušta, između ostaloga i zbog Rikardovog

³⁵ Dr Milorad Nedeljković, *Osnovi političke ekonomije*, Beograd 1921.

negiranja opsolutne rente, koja, međutim, »postoji kao nesumnjiva privredna pojava«³⁶.

Nedeljković, istina sa izvjesnom rezervom, ubraja Rikarda u tvorce tzv. gvođenog zakona najamnine, pominje ga u vezi s kvantitativnom teorijom novca i ističe da je, zajedno s Maltusom, razradio tzv. zakon opadajućeg prinosa u poljoprivredi. Najzad, kao i ostalim klasičarima, zamjera mu zbog preobilnog i jednostranog primjenjivanja metoda analitičke apstrakcije i dedukcije, čiji su rezultati, međutim, često u suprotnosti sa stvarnim životom.

O Rikardu Nedeljković govori i u svom drugom glavnom djelu, *Nauci o finansijama*. Tamo se zadržava na njegovoj teoriji prevaljivanja poreza, izlažući njegova poznata pravila o toj materiji³⁷, koja sam osporava.

2. Beogradski profesor međunarodne trgovine i nauke o finansijama *Milan Todorović* o Rikardovoj ekonomskoj teoriji govori takođe u okviru obje ove nauke. U prvoj knjizi svog djela o međunarodnoj trgovini³⁸ Todorović jako ističe Rikardov značaj za ovu nauku. Navodi čitav niz njegovih doprinosa u ovoj oblasti, kao što su: formulisanje razlike između unutrašnje i međunarodne trgovine, teorija o specifičnoj ulozi novca u ovoj posljednjoj, zakon uporednih troškova u međunarodnoj razmjeni. Citira Rikardovu misao o uticaju slobodne međunarodne trgovine na raspored zlata i srebra među državama i ukazuje na njegova dva zaključka: prvi, da se novac (zlato i srebro) na države raspoređuje prema potrebama savlađivanja njihovog unutrašnjeg prometa, i drugi, da novčani metal u međunarodnom prometu gubi ulogu zakonskog sredstva plaćanja. Sam Todorović prihvata ta Rikardova pravila, uz rezervu da, pored međunarodne trgovine, potrebu novca u jednoj zemlji regulišu i drugi faktori. Može se i uopšte kazati da je Todorović Rikarda cijenio veoma visoko i da je u osnovi prihvatao njegovu teoriju međunarodne trgovine, korigujući je ipak na osnovu iskustva nauke i prakse tokom čitavog jednog vijeka koji ih je dijelio.

U prvoj knjizi svog velikog djela o finansijama³⁹ Todorović, kao i Nedeljković, opširno izlaže Rikardovu teoriju prevaljivanja poreza, ukazujući pri tom i na uticaj koji na tu pojavu po Rikardu ima međunarodna trgovina. Todorović nalazi da je ova Rikardova teorija apstraktna, pa iako je u osnovi tačna, ipak se može prihvatiti samo uz rezerve koje u nju unosi praktični život.

3. Ekonomist i sociolog *Mirko Kosić* o Rikardu nije pisao tako opširno kao prethodna dvojica, to je čak činio samo uzgredno, što je i razumljivo kad se ima u vidu da se više bavio problemima ekonom-

³⁶ Navedeno djelo, str. 535.

³⁷ Dr Milorad Nedeljković, *Nauka o finansijama*, Beograd 1923, str. 21, 115.

³⁸ Dr Milan Todorović, *Međunarodna trgovina i trgovinska politika*, I deo, *Teorija međunarodne trgovine*, Beograd 1922.

³⁹ Dr Milan Todorović, *Nauka o finansijama i Nauka o porezima*, Beograd 1930.

ske politike i sociologije nego ekonomske teorije. Pri svem tome, kod njega se sretamo sa nizom suptilnijih i originalnijih opaski o Rikardovoj ekonomskoj misli nego što su ih sadržavali savremeni mu rutinski udžbenici.

Tako on, nasuprot široko rasprostranjenom mišljenju, ističe tezu da ni Smit i Rikardo, ni Maltus i Mak-Kuloh »nisu dogmatični liberalci, naročito ne s obzirom na pitanja socijalne politike«⁴⁰. Ukratko reprodukujući Rikardovu teoriju rente, on primjećuje da su se svi tzv. agrarni socijalisti, Henri Džordž i drugi, oslanjali na nju. Takođe ističe da su po toj Rikardovoj teoriji interesi veleposjednika suprotni interesima svih drugih društvenih klasa. Kao i mnogi drugi pisci, najzad, i Kosić Rikardu pripisuje suštinu tzv. gvozdenog zakona najamnine, a Lasal mu je, kaže, dao samo onako drastičnu formu.

4. Dvadesetih godina Rikardo je dobio više mjesta i u hrvatskoj ekonomskoj literaturi. Njegovom ekonomskom teorijom pozabavio se naročito zagrebački profesor *Belošević*, koji je o njegovoj teoriji vrijednosti raspravljao u svojoj *Političkoj ekonomiji*⁴¹, a o njegovoj teoriji raspodjele u jednom drugom radu⁴².

U istorijskom dijelu svog prvog djela *Belošević* vjerno reprodukuje Rikardovu teoriju vrijednosti, po kojoj je za ovu mjerodavna u nekim izuzetnim slučajevima rijetkost, a po pravilu rad. Pri tom, u ovom drugom slučaju nije u pitanju rad koji se za robu može dobiti u prometu, već onaj koji je potreban za njenu proizvodnju. Kapital takođe nije ništa drugo do sakupljeni rad.

Više pažnje poklonio je *Belošević* Rikardovoj teoriji raspodjele, odnosno teoriji rente i teoriji najamnine. Što se tiče prve, pošto ju je izložio, nalazi da je u potpunom skladu sa njegovom naukom o vrijednosti i produkcionim troškovima. Međutim, pošto Rikardo, dosljedan toj nauci, nije mogao priznati nikakav dohodak bez rada, a, sa druge strane, nije mogao poricati ni rentu, tražio joj je drugi uzrok i našao ga u različitoj plodnosti zemljišta. Iznoseći poznati *Kerijev* prigovor da se u obradi nije uvijek išlo od boljih ka gorim parcelama zemlje, *Belošević* ipak brani Rikardovu teoriju, na čiju vrijednost, ni po njemu, uopšte ne utiče redosled u obrađivanju parcela.

Izlažući Rikardovu teoriju najamnine *Belošević* konstatuje da je i ona stekla veliki ugled u nauci, a da je i u praksi poslužila, s jedne strane, kapitalistima, kao opravdanje protiv prigovora o nepravičnoj raspodjeli društvenog bogatstva, a, sa druge, socijalnoj demokratiji, kao argumenat protiv postojećeg poretka. Sam *Belošević* pobija Rikardovu teoriju, jer je, veli »rad povezan s ličnošću radnika, koji ne dopušta i ne može dopustiti da se s njim postupa kao s jednostavnom robom, tim manje što pri tom može računati na savjest kulturnoga svijeta (sic!) i solidarnost radništva«⁴³.

⁴⁰ Dr Mirko Kosić, *Osnovi ekonomske politike*, Beograd 1925, str. 54.

⁴¹ Dr V. *Belošević*, *Politička ekonomija*, Zagreb 1922.

⁴² Dr V. *Belošević*, *Uvod u studij narodnog gospodarstva*, Zagreb 1923.

⁴³ *Uvod u studij narodnog gospodarstva*, str. 222—223.

5. Profesor Državne trgovačke akademije u Zagrebu, *Stanko Deželić*, tretirao je, istina, ukratko, tako reći sve važnije Rikardove teorije: teoriju vrijednosti, zemljišne rente, najamnine, profita, novca, banaka, poreza⁴⁴.

Za Rikardovu teoriju vrijednosti Deželić nalazi da je slična Smitovoj, s tim što Rikardo, suprotno Smitu, prometnu vrijednost ne dovodi u zavisnost od rada koji se za neko dobro u prometu kupuje, već od onoga koji je za njegovu proizvodnju potreban. S druge strane, Belošević smatra da su baš Rikardovu teoriju prihvatili Marks i Rodbertus.

U okviru, pak, teorije raspodjele, on najprije ističe da se po Rikardu čitav nacionalni prihod dijeli na tri društvene klase, u obliku zemljišne rente, kamate od kapitala i radničke najamnine. Rikardova teorija rente uživala je do nedavno veliki ugled, ali se sada sve većma napušta. Između te Rikardove i odgovarajuće Smitove teorije postoji razlika utoliko što po Smitu rentu daje svako, a po Rikardu samo bolje zemljište. S teorijom rente je kod Rikarda najtješnje povezana njegova i Maltusova teorija opadanja čistog prinosa u poljoprivredi, čime se ova oblast društvene proizvodnje i razlikuje od industrije.

Izlažući Rikardovu teoriju najamnine, Deželić smatra da je to, u stvari, teorija tzv. fonda najamnine, jer ova po Rikardu zavisi, s jedne strane, od osnovnih životnih potreba radnika, a, sa druge, od ukupnog fonda sredstava koja je kapital namijenio radnicima.

Sam kapital je, po Rikardu, skupljeni rad, a njegov prinos, kamata od kapitala, zavisi od rente i najamnine. Pošto ove imaju tendenciju porasta, to kapitalistička kamata mora imati tendenciju opadanja.

v₂) 1. Tridesetih godina naše građanskoekonomski misao Rikardu posvećuje ne manju pažnju. U tom se periodu prvo sretamo sa profesorom narodne ekonomije na Beogradskom univerzitetu *Aleksandrom Jovanovićem*. Od svega tridesetak strana svoje *Istorije ekonomskih doktrina*, u okviru šireg udžbenika narodne ekonomije⁴⁵. Jovanović je samom Rikardu posvetio pune tri. Ističući da je klasična škola, u kojoj je, po njegovim riječima, Rikardo »najjača ličnost«, dala teorijsku podlogu kapitalističkom privrednom sistemu, on se i posebno osvrće na svaku od glavnih Rikardovih teorija.

S obzirom na to što je broj dobara koja se ne mogu reprodukovati i čija se vrijednost, zato, i mjeri stepenom njihove rijetkosti, imovnim stanjem potencijalnih kupaca i stepenom njihove želje za njima, vrlo mali, glavno je mjerilo vrijednosti, po Rikardu, rad. Međutim, količina rada određuje samo tzv. prirodnu vrijednost proizvoda, oko koje oscilira njihova tržišna vrijednost, a može se dogoditi da se od nje i u većoj mjeri udalji. Tu Rikardovu teoriju Marks je razvio od njenih

⁴⁴ Dr Stanko Deželić, *Pregled nauke o narodnom gospodarstvu*, Zagreb 1923.

⁴⁵ Dr Aleksandar Jovanović, *Narodna ekonomija*, Beograd 1933.

krajnjih konsekvencija, ali je od nje, u stvari, odstupio i sam Rikardo u svojoj teoriji uporednih troškova. Tamo se, naime, dobra ne razmjenjuju po količini u njihovu proizvodnju uloženog rada, već prema relativno najboljim uslovima proizvodnje u pojedinim zemljama.

Po mišljenju Jovanovića, do (diferencijalne) rente uopšte mogu dovesti tri faktora: kvantitativne razlike kod zemljišta, njegova udaljenost od potrošačkog centra i dještvo zakona opadajućeg prinosa. Od ta tri faktora Rikardo je, po njemu, obradio prvi, Tinen drugi a Mil i Maršal onaj treći, što je očevidna nepravda prema Rikardovoj teoriji.

Izlažući, pak, Rikardovu teoriju najamnine, Jovanović ističe da po njemu egzistenc-minimum nije nikakva apsolutna, fiziološki utvrđena veličina, već da se ona mijenja, u prvom redu prema promjenama u radničkim navikama, pod čijim dještvom čak i potrebe koje nijesu apsolutne mogu da postanu neophodne. Lasal je, pak, Rikardovu teoriju doveo do apsurduma, odbacujući iz nje ono što je čini elastičnom i pretvarajući je u gvozdeni, svirepi zakon. Zato Jovanović zaključuje da »minimum egzistencije treba shvatiti onako kao što to čini Rikardo«⁴⁶.

Osvrćući se na Rikardovu teoriju novca, Jovanović, koji se i posebno bavio monetarnom problematikom, i bio pristalica papirnog novca, naročito podvlači, pa i citira, Rikardovu misao da »ako su skupoceni metali učinili velikih usluga u manje prosvećenim epohama, napredak iskustva i nauke nas uče da ostaje da se učini još jedan korak i da se metalima oduzme ova funkcija«⁴⁷.

2. Dok se niz starijih pisaca iz oblasti nauke o finansijama, pa među njima i Milobar, Posilović, Radić i drugi, nijesu mnogo bavili Rikardovim stvaralaštvom u toj oblasti, Đuro Račić⁴⁸ i Jovan Lovčević⁴⁹ poklanjali su mu dosta pažnje. Prvi ga je smatrao tvorcem tzv. apsolutne teorije prevladavanja poreza, koja postavlja čvrste zakone za pojedine dijelove dohotka: rentu, dobit i najamnicu, a drugi je isticao razlike koje su u toj istoj materiji postojale između Smita i Rikarda. Dok je Smit smatrao da se svi porezi neotklonjivo prevladaju na zemljoposjednike, potrošače luksuznih artikala, a djelimično i na imaoce kapitala, Rikardo je tvrdio da zemljoposjednici sve poreze, izuzev onoga na rentu, prevladaju na potrošače.

3. Od slovenačkih pisaca iz ovoga perioda pomenimo poznatog hrišćanskog socijalistu i velikog protivnika klasicizma i marksizma Andreja Gosara. U svojoj knjizi o reformi društva⁵⁰ on Rikarda na-

⁴⁶ Dr Aleksandar Jovanović, navedeno djelo, str. 255.

⁴⁷ Isto, str. 183.

⁴⁸ Dr Đuro Račić, *Financijska znanost*, Zagreb 1929.

⁴⁹ Dr Jovan Lovčević, *Nauka o finansijama*, skripta, Beograd 1932.

⁵⁰ Dr Andrej Gosar, *Reforma društva, sociološki i ekonomski osnovi*, Beograd 1933.

ziva najznačajnijim predstavnikom klasične škole, na kojoj je i Marks zasnovao svoj ekonomski sistem. Marks je, po njemu, Rikardovo učenje »samo dopunio i delimice izmenio onako kako je njemu trebalo. Potom je iz njega izveo krajnje logične konsekvence«⁵¹. Kritikujući zatim Marksovu, pa preko nje i Rikardovu, teoriju vrijednosti, sa gledišta vulgarne, subjektivističke ekonomije, on piše da se posljednji izvor cijene mora tražiti kod potrošača, to jest u njihovim potrebama i novčanim sredstvima kojima tu cijenu plaćaju. **Vulgarizujući**, u stvari, Rikardovu, pa i čitavu ekonomsku nauku, Gosar zaključuje ovako: »Stoga se razume po sebi da ne bi bilo ni ispravno ni dobro, ako bi se sav život upravljao prema ekonomskim pogledima, bez obzira na najrazličitije druge njegove strane i potrebe, na primer kulturne, socijalne ili etičke«⁵².

4. Izrazito veliku pažnju Rikardu su krajem tridesetih godina posvetili dvojica veoma istaknutih progresivnih ekonomista: jedan stariji, hrvatski — Mijo Mirković i jedan mlađi, srpski — Ljubomir Dukanac.

Prvi od njih, pokojni profesor i akademik *Mijo Mirković*, pored toga što je Rikardu dao velik dio prostora svog divnog djela o razvitku ekonomske misli⁵³, o njegovoj teoriji vrijednosti raspravljao je i u radu⁵⁴ posebno posvećenom tome problemu, a pominje ga i u svojim drugim radovima. Isto tako, ne samo što je izlagao, tako reći, svaku njegovu teoriju ponaosob već je, uostalom sasvim dosljedno svom širokom — reklo bi se, literarnom — načinu izlaganja suvoparne ekonomske materije, dao i opštu naučnu, pa i ličnu, karakteristiku ovog velikog imena ekonomske nauke.

Pošto je, prije svega, ukazao na društveno-ekonomske i lične uslove Rikardovog stvaralaštva, Mirković daje ovu njegovu opštu karakteristiku: »Dugo će o problemima razmišljati i ono što će zatim napisati u svom delu *Načela političke ekonomije i oporezivanja* biće toliko temeljito i duboko da će uticati na nauku i na zbivanja nekoliko generacija, a opet će to biti tako suvoparno, apstraktno, ne uvek jasno, nepregledno i ne bez protivrečnosti da će naučnici stotinu godina neprestano iznova pokušavati da utvrde šta je zapravo hteo Rikardo da kaže«⁵⁵. Ocrtavajući, zatim, razlike između Smita i Rikarda, on ukazuje na to da je prvi dao jedno cjelovito djelo, dok se drugi ograničio na izvjestan broj problema koji su mu kod Smita izgledali nedovoljno ili pogrešno formulisani i koje on onda istražuje kao kakav prirodni naučnik. Dok Smit, daleko od toga da bude predstavnik kapitalističke klase, čak ne krije svoje simpatije za radnike, Rikardo je

⁵¹ Andrej Gosar, navedeno djelo, str. 92.

⁵² Isto, str. 155.

⁵³ Mijo Mirković, *Razvoj ekonomske misli u XIX veku*, Beograd 1938.

⁵⁴ Mijo Mirković, *Problem vrijednosti u teoretskoj ekonomiji*, Ekonomist, Zagreb 1938, sv. 4—6.

⁵⁵ *Razvoj ekonomske misli*, str. 30.

samo hladan i oštar logičar, čija deduktivna rezonovanja nose sva obilježja prirodnonaučnih teza. Smit piše i srcem i razumom, Rikardo samo razumom. Zato je u oblasti čiste ekonomije Rikardov uticaj bio veći nego ijednog drugog ekonomiste.

Mirković zatim izlaže pojedine Rikardove teorije ponaosob, počivajući sa teorijom vrijednosti, koja mu je bila nužna za riješenje osnovnog problema kojim se bavio, problema raspodjele. Citirajući jedno Rikardovo pismo Mak-Kulohu, Mirković nalazi da je on, dopunjujući svoju raniju, deduktivnu teoriju o radu kao jedinom izvoru vrijednosti, ovu, u stvari, izmijenio, dodajući joj jedan empirijski faktor vrijednosti, profit za vrijeme u kome kapital ostaje umrtvljen (remaind dormant) i dok nije roba došla na tržište. Tako Rikardo, u stvari, spaja dva elementa, rad i profit, u jedan — troškove proizvodnje, i svoju raniju teoriju radne vrijednosti zamijenjuje teorijom troškova proizvodnje, po kojoj na veličinu vrijednosti utiču oba ta elementa. Mirković ipak smatra da bi Rikardo neprestano htio da radu dade glavni značaj, ali da »kao kapitalist i rentijer nije mogao ostati pri tome da svu vrijednost stvara rad, jer šta bi onda pripalo kapitalu.«⁵⁶

Povodom izlaganja Rikardove teorije rente Mirković iznosi niz zapažanja: o ličnoj Rikardovoj zainteresovanosti, kao kapitaliste, za mnogo manju rentu, o rudničkoj renti koju je Rikardo takođe uviđao, o vezi između rente i profita, o zavisnosti rente od zakona opadajućeg prinosa itd. On navodi i druge diskusije povodom ove Rikardove teorije, ali se sam ne upušta u njenu dublju naučnoteorijsku kritiku.

Rikardove teorije cijene i najamnine Mirković obrađuje zajedno. I jedna i druga mogu biti prirodne i tržišne, i jedna i druga zavise od ponude i tražnje. Dajući niz Rikardovih definicija, ukazuje i na njegov poznati pesimizam prema budućnosti.

Izlažući Rikardovu teoriju profita, ukazuje na njegovu zavisnost i od najamnine i od rente i na njegovu tendenciju opadanja. U vezi sa množenjem stanovništva i obrađivanjem sve lošijih zemljišta, renta će se povećavati. Učešće nominalne najamnine u troškovima proizvodnje postajaće sve veće. Kapital će se morati ulagati pod sve nepovoljnijim uslovima, dok se ne dođe do granice gdje bi stopa profita bila ravna nuli. Prema tome su po Rikardu interesi svih triju klasa međusobno posve oprečni.

Mirković daje šire izvode iz Rikardove teorije uporednih troškova, odnosno njegove teze o potrebi podjele rada među narodima. Kritikujući tu tezu piše da »svaka zemlja ima svoje posebne brige za održanje i zaposlenje svog stanovništva i svaka teorija o slobodnom prometu robe u međunarodnoj trgovini ostaje gola iluzija ako nema i slobodnog prometa ljudi.«⁵⁷

⁵⁶ *Problem vrijednosti u teoretskoj ekonomiji*, sv. 4 i 5.

⁵⁷ *Razvoj ekonomske misli*, str. 41.

Pominjući i neke druge doprinose Rikarda ekonomskoj teoriji, Mirković navodi njegovu kvantitativnu teoriju novca, a pripisuje mu i podjelu kapitala na stojeći i prometni, dok primat za prvu pripada, u stvari, Hjumu, a za drugu Smitu. Povodom Prudonove teze o navodnoj Rikardovoj protivvrječnosti između shvatanja rada kao izvora vrijednosti i njegovih teorija rente i kamate, Mirković čak piše da »Prudon tu pogađa u pravo mesto Rikardovu teoriju«⁵⁸.

5. U svom udžbeniku narodne ekonomije⁵⁹, njezin beogradski profesor *Ljubomir Dukanac* prije svega ističe Rikardovu teoriju vrijednosti, koja po navodu iz Železnova, predstavlja jednu »zatvorenu i sa neobičnom logičnom strogošću i doslednošću sprovedenu celinu« i koja po njemu samom »ni do danas još nije izgubila od svoje ubedljivosti«. On takođe posebno ističe činjenicu da je upravo Rikardo u problematiku vrijednosti unio i značaj tražnje. Pošto je izložio dva Rikardova mjerila vrijednosti: blagostanje i potrebu kupaca, kod rijetkih dobara, i utrošeni rad, kod svih ostalih, Dukanac konstatuje da u pogledu ovih drugih postoji znatna razlika između Smita i Rikarda. Rikardo, naime, izdatke na rentu ne smatra za činioce cijene, već za njenu posljedicu, što on objašnjava svojom teorijom diferencijalne rente. Prema tome bi kao činioci cijene ostali još samo rad i kapital. No, pošto po Rikardu kapital nije drugo do nagomilani rad, u obliku mrtvih stvari, to i nijesu dva činioca već samo jedan: rad, koji je, tako, jedini uzrok vrijednosti.

I pored visoke ocjene ove Rikardove teorije, Dukanac smatra da ona ima dva nedostatka, koje je, istina, uvideo, ali ne i otklonio, i sam Rikardo. Prvi je u nemogućnosti da se ovom teorijom objasni činjenica da vrijeme upotrebe kapitala stoji u upravnoj srazmjeri sa veličinom profita. Drugi je u tome što je ostao nerazrađen problem vrijednosti neumnožljivih dobara. Rikardo je smatrao da ova čine neznačajnu količinu robe, jer se ograničavaju na rijetka vajarska i slikarska djela, rijetke knjige i novce, rijetka vina i slično. Dukanac, međutim, misli da je taj problem mnogo važniji, jer se poklapa sa problemom monopolskih dobara, koja danas sačinjavaju velik dio robnog tržišta⁶⁰.

Obrađujući Rikardovu teoriju rente, Dukanac se posebno zadržava na njegovoj tezi da renta nije uzrok već posljedica cijene žita, pa pravilno konstatuje: »Renta bi mogla da postane trajni sastavni deo cene tek onda kad bi zemljišni prinos postigao svoj maksimum, tj. kad se dalje ulaganje kapitala u zemljoradnju uopšte više ne bi isplatilo«⁶¹.

⁵⁸ Isto, str. 95.

⁵⁹ Dr Ljubomir Dukanac, *Uvod u narodnu ekonomiju*, I-II, Beograd 1940. Interesantno je što Dukanac, inače plodan ne samo ekonomski već i finansijski teoretičar, u svojoj, iako obimnoj, knjizi *Osnovni problemi porezivanja*, Beograd 1938, Rikarda i ne pominje.

⁶⁰ Dr Ljubomir Dukanac, navedeno djelo, sv. II, str. 269.

⁶¹ Isto, str. 377.

Dosta prostora Dukanac je posvetio i Rikardovoj teoriji najamnine, kojom je, po njegovom mišljenju, razrađena Smitova teorija. Pošto je dao poduži citat iz odgovarajućeg dijela Rikardovih *Načela*, u kome se pravi razlika između prirodne i tržišne cijene rada, Dukanac iznosi pravilno mišljenje da Rikardo, nasuprot Smitu, u obzir uzima ne fiziološki već socijalni minimum radničkih potreba, u koje se uključuju kulturne i druge. Lasalov, pak, gvozdeni zakon najamnine smatra pesimističkom varijantom Rikardove teorije.

Iz okvira teorije novca Dukanac se zadržava na Rikardovom razlikovanju vrijednosti metalnog i papirnog novca. Vrijednost prvog zavisi samo od proizvodnih troškova, jer, po Rikardu, ovaj nije ništa drugo do roba, dobijena pod istim uslovima kao i svaka druga, i koja za svoju proizvodnju zahtijeva rad i stalni kapital. Papirni, pak, novac, iako sopstvene vrijednosti nema, ipak, ograničenjem njegove količine, stiče istu vrijednost koju i metalni novac, odnosno zlato koje on predstavlja.

Dukanac se, najzad, ukratko osvrće i na Sej — Rikardovu teoriju kriza, po kojoj su opšte privredne krize nemoguće, jer bi to bilo suprotno samoj suštini privrede. Pošto se roba razmjenjuje za robu, moglo bi se reći da jedna njena polovina predstavlja tražnju za drugu polovinu.

g) Ako bismo htjeli da iz ovog kratkog pregleda naše jugoslovenske građanskoekonomске misli o Rikardu izvučemo neke opšte zaključke, mislim da bismo morali istaknuti bar ove:

1. U našoj građanskoekonomskoj literaturi, naročito onoj između dva svjetska rata, Rikardova misao zauzima dosta mjesta, iako, iz razloga koje smo u početku naveli, znatno manje nego Smitova i više u univerzitetskim udžbenicima nego u posebnim ekonomskoteorijskim raspravama. Pri svemu tome, sve njegove teorije nijesu u toj literaturi podjednako zastupljene. Najviše mjesta, što je sasvim razumljivo, dato je njegovim teorijama vrijednosti rente i najamnine, ali, što je manje razumljivo, izrazito manje njegovim teorijama o monetarnoj problematici i porezima, a gotovo nikakvo njegovim pogledima na javni kredit, odnosno državne zajmove.

2. Nije nimalo teško zapaziti da naša građanskoekonomska misao, i pored svih hvala i priznanja koje Rikardu nekako nevoljno ukazuje, nikako mu nije naklonjena. U vrijeme kad je klasična politička ekonomija bila vladajuća u Evropi, ekonomska misao naših naroda jedva da je i postojala. Ona se znatnije razvila tek kad je tamo zavladao njena vulgarizacija i kritika i kad je kod nas došlo do takvog diferenciranja društva da je mlada građanska klasa već jasno uvidala da dosljedno izvedena Rikardova misao vodi pravo u marksizam i socijalizam. Zbog toga je i u nas, kao uostalom i drugdje, došlo do prividne protivrječnosti da građanskoekonomska misao tako podvrgava kritici poglede jednog od najvećih, ako ne i najvećeg, od svojih ekonomista, kakav je bio Rikardo.

3. Bilo bi, međutim, suviše uprošćeno, i zato pogrešno, ostati samo pri tom uopštenom zaključku i ne zapaziti dosta znatne i izrazite razlike između pojedinih naših građanskih ekonomista u njihovim stavovima prema Rikardu. U tom pogledu postoji mnoštvo nijansa: od otvorenih, pa i ogorčenih, Rikardovih protivnika, kakvi su, primjera radi, jedan Milić Radovanović, kod Srba, ili Andrej Gosar, kod Slovenaca, do onih koji su objektivno cijenili, od neopravednih napadaja branili, pa i prihvatili (bar izvjesne) njegove teorije, kakvi su, opet primjera radi, Dimitrijević, kod Hrvata, ili Vladimir Jovanović, kod Srba.

Dr OBREN BLAGOJEVIĆ

corresponding member of Serbian Academy of Sciences and Arts

RICARDO IN THE WORKS OF YOUNGOSLAV BOURGEOIS ECONOMISTS

Summary

Ricardo's thought is often present in the bourgeois economic literature of yougoslav peoples, especially in the period between the two world wars, although not in the same measure as that of Smith; it is more present in the university text-books than in particular treatises of economic theory. But, it must be said, not all his theories are equally present in this literature. Most treated are his theories of value, income and rent, which is understandable, much less the theories about monetary questions and taxes, while those referring to public credits or state loans are not treated at all.

It's impossible to give in a short exposition prepared for a scientific reunion, limited in time and space, a more complete picture, mostly because of the great number of authors in whose works we find Ricardo's thought more or less present. That is why we had to limit ourselves in various ways: we had to make a choice among the authors and among Ricardo's theories of which they wrote, while restraining from a personal critical speculation of the individual positions.

In this review we divided chronologically our economic thought about Ricardo in a certain number of characteristic periods: the second half of the last century, the period up to World War I and, finally, the first and the second decade of the period between the wars. From each one of these time intervals we chose some of the most significant bourgeois economists that studied Ricardo's works.

It isn't difficult at all to notice that our bourgeois economic thought does not regard Ricardo benevolently, although it praises him and recognizes him many things. At the time when classical political economy dominated in Europe, the economic thought of our peoples hardly existed. It developed

more significantly only when its vulgarization and criticisms took over in Europe, and when we arrived to such a social differentiation that the new and young bourgeois class saw clearly that a letteral comprehension of Ricardo's thought leads directly to marxism. That is why we have, like most others, an apparent contradiction: the bourgeois thought criticizes the positions of one of its major economists, Ricardo.

But it would be too simple, and for that reason erroneous, to limit oneself to this generalizing conclusion, and oversee the significant and distinct differences between our bourgeois economists and their attitude toward Ricardo. In that sense there are really many different opinions, from that of Ricardo's openly bitter opposers like, for example Milić Radovanović among the Serbs, or Andrej Gosar among the Slovenes, to those that valued his work as objectively as they could, defending him from unjustified attacks and accepting at least some of his theories, like, for example, Dimitrijević among the Croats, or Vladimir Jovanović among the Serbs.

ОБРЕН БЛАГОЈЕВИЋ, Член — кореспондент АН Србији

РИКАРДО В РАБОТАХ ЮГОСЛАВСКИХ БУРЖУАЗНЫХ ЭКОНОМИСТОВ

Резюме

В буржуазной экономической литературе югославских народов, особенно в литературе изданной в период между двумя мировыми войнами, мысли Рикардо занимают значительное место, хотя намного меньше, чем теория Смита. Причем, в большей степени в университетских учебниках, чем в отдельных экономических, теорических исследований.

При всем этом все его теорий неодинаково представлены в этой литературе. Больше всего места, и что полностью понятно, дано его теориям стоимости, ренты и заработной платы, а значительно меньше его теориям денег, налогов, и почти никакого — его взглядам на гусударственный кредит, соответственно, на государственные займы.

Действительно, принимая во внимание большое количество авторов, которые в своих работах уделяли Рикардо большее или меньшее внимания, невозможно в таком кратком, для такого представительного собрания, реферате при ограниченном времени, дать какой-либо полный обзор. Поэтому мы должны были ограничиться во многих отношениях: сделать отбор и среди авторов, и среди теорий Рикардо, о которых они писали, а в большей степени воздержаться и от собственного критического рассмотрения их отдельных взглядов.

Учитывая это, было осуществлено хронологическое деление нашей экономической мысли о Рикардо на несколько характерных периодов:

вторая половина прошлого века, затем период по первой мировой войны, и наконец, первая и вторая декада периода между войнами. Из каждого из этих периодов взято по несколько наиболее выдающихся буржуазных экономистов, которые занимались творчеством Рикардо.

Нетрудно было заметить, что наша буржуазная экономическая мысль, и наряду с признанием и похвалами в ее адрес, не была благосклонна учению Рикардо. Во времена, когда классическая политическая экономия уже господствовала в Европе, экономическая мысль наших народов толко зарождалась.

Более значительно она развилась только тогда, когда Европу уже захватила вульгаризация и критика его теории, и когда у нас произошла такая общественная дифференциация, когда нарождающийся класс буржуазии уже ясно увидел, что последовательно выраженная мысль Рикардо непосредственно ведет к марксизму. Поэтому и в нашей буржуазной экономической мысли, как в остальном мире, дошло до кажущейся противоречивости, в которой она критикует взгляды одного из наиболее выдающихся буржуазных экономистов, каким был Д. Рикардо.

Однако, было бы слишком упрощено, а поэтому ошибочно, оставаться не этой обобщенной точке зрения и не замечать значительных и ярко выраженных различий между отдельными нашими буржуазными экономистами и их позициями по отношению к учению Рикардо. Действительно, по этому вопросу существовало множество течений: от открытых, жестоких противников Рикардо, какими, например, были Милич Радованович — у сербов, или Андрей Госар — у словенцев, до таких, которые, насколько им это было возможно, объективно оценивали, защищали от неоправданных нападений и даже принимали некоторые известные его теории — например, Димитриевич — у хорватов, или Владимир Йованович — у сербов.